

Anna Marta Dworak, *Obrazy Rosjan w pamiętnikach z lat 1828-1835*, wydawnictwo KUL, Lublin 2014, ss. 256

Książka Anny Marty Dworak *Obrazy Rosjan w pamiętnikach z lat 1828-1835*¹ powstała na podstawie pracy magisterskiej pod tym samym tytułem, która zdobyła pierwszą nagrodę w XII edycji Ogólnopolskiego Konkursu im. Czesława Zgorzelskiego na najlepszą polonistyczną pracę magisterską w zakresie literaturoznawstwa². Promotorem był dr hab. prof. UR Marek Stanis. Tom ukazał się w serii wydawniczej „Młoda Polonistyka” wydawanej przez Katolicki Uniwersytet Lubelski.

Recenzowana książka stanowi wnikliwe, erudycyjne oraz interdyscyplinarne studium dotyczące pamiętnikarstwa romantycznego tworzonego przed i po wybuchu Powstania Listopadowego. Omawiana praca sytuuje się na gruncie literaturoznawstwa, historii, antropologii, socjologii, retoryki, psychologii i językoznawstwa. Autorka z dużą swobodą, sprawnie oraz merytorycznie posługuje się pojęciami z zakresu wymienionych dyscyplin. Dzięki temu prezentowany temat został przedstawiony w sposób interesujący i różnorodny. Na uwagę zasługuje styl uczoney, która pisze w sposób przystępny, nie tracąc jednak niczego z badawczego profesjonalizmu.

Obrazy Rosjan w pamiętnikach z lat 1828-1835 zbudowane są z pięciu rozdziałów oraz zakończenia. W rozdziale I *Czynniki determinujące sposoby obrazowania Rosjan w pamiętnikach z lat 1828-1835* mającym charakter wprowadzający, autorka dokonała prezentacji stanu badań, rzetelnie zaprezentowała propozycje metodologiczne Haydena White'a, które posłużyły jej do analiz interpretacyjnych. Uwzględniła szeroko pojęty kontekst kulturowy, w którym powstawały badane pamiętniki. Posłużyła się kategorią

¹ A.M. Dworak, *Obrazy Rosjan w pamiętnikach z lat 1828-1835*, Lublin 2014. Paginacja cytatów z książki oraz odwołań do niej jest zlokalizowana w tekście głównym, w nawiasach.

² Konkurs im. Czesława Zgorzelskiego to obecnie najbardziej prestiżowy konkurs prac magisterskich z zakresu filologii polskiej. Jest organizowany przez Konferencję Polonistyk Uniwersyteckich, w której skład wchodzi wszystkie uniwersyteckie wydziały lub instytuty polonistyczne w kraju. Jego celem „jest wyróżnienie najzdolniejszych młodych polonistów i stworzenie bodźca do podejmowania przez nich dalszych prac badawczych”, *Regulamin Konkursu im. Czesława Zgorzelskiego*, http://www.kul.pl/regulamin-konkursu-im-czeslawa-zgorzelskiego,art_7878.html [dostęp: 24.10.2015].

językowego obrazu świata³. Wykorzystała ponadto wiedzę o psychologicznych i społecznych mechanizmach tworzenia stereotypów narodowościowych oraz o dziejach kształtowania się stereotypu Rosjanina w polskiej wyobraźni zbiorowej.

W tym miejscu warto nadmienić, że w książce z pewnością pojawiłyby się również ciekawe wątki interpretacyjne jak te, które zostały zaprezentowane, gdyby uczona wzięła pod uwagę możliwość zastosowania, oprócz poetyki pisarstwa historycznego White'a, perspektywy postkolonialnej i wyłaniającego się z niej obrazu stosunku Polaków do Rosji (czy szerzej: wobec Wschodu) zaprezentowanego w książkach Marii Janion⁴ czy Jana Sowy⁵. Taka decyzja badawcza wzbogaciłaby obraz interpretacyjny, jak również mogłaby rzucić dodatkowe światło na omawianą tematykę.

Dworak wprowadziła wyczerpujący opis funkcjonowania i problematyki terminu „stereotyp” zarówno w optyce lingwistycznej, jak i socjologicznej (*Proces kształtowania się stereotypów. Stereotypy narodowościowe*, s. 24-30). Zabrakło jednak również zaprezentowania przynajmniej podstawowych elementów poetyki pamiętnika jako gatunku literackiego. W tej materii wypadałoby sięgnąć po bogatą literaturę przedmiotu⁶, zarysować ogólny rozwój polskiego pamiętnikarstwa i jego znaczenia w dziejach kultury⁷. Z koncepcjami poetyki pisarstwa historycznego w pewnym stopniu koreluje również teoretycznoliterackie spojrzenie na literaturę niefikcyjną Pawła Zajasa⁸, którego zaznaczenie w *Obrazach Rosjan w pamiętnikach z lat 1828-1835* z pewnością dodałoby wartości.

Brakuje postawienia podstawowych pytań, których odpowiedzi udzieliłoby zastosowanie klasycznej (i w tym względzie potrzebnej) metody strukturalnej: w jaki

³ Zob. J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 2006; M. Bugajski, A. Wojciechowska, *Językowy obraz świata a literatura*, [w:] „Język a Kultura”, t. 13, *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław 2000, s. 153-159.

⁴ Zob. M. Janion, *Niesamowita Słowiąższczyzna. Fantazmaty literatury*, Kraków 2007.

⁵ Zob. J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.

⁶ M. Głowiński, *Pamiętnik*, [w:] *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 2007, s. 369; B. Gołębiowski, *Pamiętnikarstwo i literatura. Szkice z socjologii kultury*, Warszawa 1973; *Dziennik, pamiętnik, notatnik literacki. Studia i szkice o piśmiennictwie polskim XX wieku*, red. K. Wójcik, Katowice 1991; A. Cieński, *Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku*, Wrocław 1981; *idem, Pamiętniki i autobiografie światowe*, Wrocław 1992; R. Lubas-Bartoszyńska, *Style wypowiedzi pamiętnikarskiej*, Kraków 1983; R. Sulima, *Dokument i literatura*, Warszawa 1980; *idem, Adresat relacji pamiętnikarskiej a potoczne wyobrażenia o „drugim” człowieku*, [w:] *Poetyka pragmatyczna*, red. E. Czuplejewicz, Warszawa 1977; J. Trzynałowski, *Struktura relacji pamiętnikarskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Stanisława Pigońa wydana staraniem Komisji Historycznoliterackiej Krakowskiego Oddziału Polskiej Akademii Nauk*, red. Z. Czarny et al., Kraków 1961.

⁷ Np. odwołując się do *Pamiętników* Jana Chryzostoma Paska i innych tego typu tekstów barokowych czy oświeceniowych, wprowadzając pewien rys komparatystyczny.

⁸ Zob. P. Zajas, *Jak świat prawdziwy stał się bajką. O literaturze niefikcyjnej*, Poznań 2011.

sposób badaczka genealogicznie postrzega pamiętnikarstwo⁹? Jak definiuje pamiętnik będący formą literatury dokumentu osobistego? I w końcu – jak umieszcza swój materiał badawczy w szerszym kontekście literaturoznawczym? W tym względzie interdyscyplinarność książki stanowi jej minus – wyrafinowane korzystanie z dorobku metodologicznego innych nauk humanistycznych spowodowało uszczerbek w obszarze głównej dyscypliny, w której lokuje się praca, czyli literaturoznawstwa.

W rozdziale drugim zatytułowanym *Rosjanie – obraz wroga* autorka przedstawiła metody opisywania Rosjan we wspomnieniach z czasów powstania listopadowego. Pamiętnikarze tej doby, opisując Rosjan, posługiwali się metaforą teriomorficzną, czasami stosowali wobec nich zabiegi reifikacji lub demonizacji. Jak dowodzi naukowcy, „pamiętnikarze listopadowi bardzo chętnie eksponowali wszelkie wady Rosjan” (s. 107). Wróg był odczłowieczany, deprecjonowano jego zalety bojowe, uwypuklano pijactwo, tchórzostwo, fałsz, co w konsekwencji doprowadziło „do tworzenia się, a później wzmacniania negatywnych stereotypów” (s. 109). Pamiętnikarze charakteryzowali także wymiar społeczny wizerunku Rosjan. Przedstawiali ich jako niewolników despotycznej władzy. Zwracali uwagę na rolę, jaką w systemie społecznym odgrywał rosyjski chłop – zniewolony i pozbawiony wszelkich praw (s. 86-91). Warto podkreślić, że analizując społeczny wymiar obrazów Rosjan, uczona zauważyła, iż na kartach polskich pamiętników prawie zupełnie brakuje portretów kobiet – Rosjanek (s. 91-92). Opisywane przez Dworak obrazy Rosjan w przeważającej części są obrazami Rosjan płci męskiej. Ta obserwacja badawcza stanowi cenną uwagę w obrazie dziwnie nastawionej polaryzacji płci, mając na uwadze rodzący się ruch emancypacyjny oraz pierwszą falę feminizmu.

Rozdział trzeci *Przyjaciele Rosjanie* przedstawia, kontrastujące z obrazami Rosjan jako wrogów, wizerunki „przyjaciół Moskali”. W początkowej fazie powstania przychylny obraz Rosjan wynikał z wiary powstańców, iż oba narody – polski i rosyjski – zjednoczą się we wspólnej walce o wyzwolenie spod despotyzmu cara. W pamiętnikach nie brakowało opisów postaci tych Rosjan, których można określić skrótowo mianem „dobrych”. W swoich analizach Dworak zwraca uwagę na to, iż portrety te często były efektem osobistego spotkania pamiętnikarzy z przedstawicielami narodu rosyjskiego. Wiązały się więc z możliwością dokonania konfrontacji stereotypu z rzeczywistością (s. 139-140).

Czwarty rozdział *Obrazy carskiej rodziny jako przedstawiciele despotycznej władzy* autorka poświęciła wizerunkom członków carskiej rodziny: „Pamiętnikarze bardzo

⁹ Poza ogólnymi stwierdzeniami typu: „Pamiętnikarstwo jest twórczością specyficzną – nie należy w pełni ani do literatury pięknej, ani do historiografii” (s. 13); „Świat, wydarzenia, ludzie będą przez pamiętnikarza opisywane tak, aby przekonać czytelnika do jego racji. Analizując pamiętniki, trzeba więc zwrócić uwagę na to, co autor akcentuje i podkreśla, a jakie aspekty świadomie pomija” (s. 18).

chętnie podkreślali wszelkie wady jej przedstawicieli” (s. 210). Car, jego rodzina, jak i sama instytucja caratu stanowiły dla pamiętnikarzy kwintesencję rosyjskiego despotyzmu.

Piąty rozdział *Zmiany sposobu obrazowania Rosjan pod wpływem wybuchu i upadku Powstania Listopadowego* stanowi podsumowanie dociekań badaczki, która z powodzeniem starała się ukazać mechanizmy, które doprowadziły do głębokich i ambiwalentnych zmian w postrzeganiu Rosjan. Na skutek niedotrzymywanych zobowiązań obraz „króla w polskiej ziemi”, a także związana z tym wizerunkiem satysfakcja z tego, iż potężny car Rosji postanowił włożyć na swą głowę polską koronę, zostały zastąpione obrazem tyrana i samowładcy, zdetronizowanego 25 stycznia 1831 przez sejm polski. Natomiast pozytywny obraz Rosjan, będący efektem wiary w ich wolnościowe dążenia, z chwilą wybuchu wojny polsko-rosyjskiej i pod wpływem okrucieństw popełnianych przez „Moskali” zmienił się w stereotyp Rosjanina wrogiego państwu polskiemu i polskiej kulturze. Dworak podkreśliła też, że zmiany w sposobie profilowania i obrazowania Rosjan były w znacznej mierze efektem zmiany punktu widzenia pamiętnikarzy, którzy z obywateli cieszącego się autonomią Królestwa Polskiego stali się po upadku powstania przedstawicielami narodu całkowicie pozbawionego nawet namiastki wolnej Ojczyzny (s. 224-225).

Warto zwrócić uwagę na bogactwo literatury podmiotu omawianej w książce. Badaczka analizuje ponad 60 różnych relacji pamiętnikarskich z tamtego czasu. Wśród ich autorów znaleźli się głównie uczestnicy powstania listopadowego, ale również przeciwnicy walki, kobiety, a także osoby, które w trakcie powstania były dziećmi, a swoje wspomnienia spisywały dopiero po latach. Autorka dotarła także do pamiętnika Svena Stille'go¹⁰, młodego szwedzkiego lekarza, który wraz z czterema innymi kolegami przybył do Polski, by swoją lekarską posługą wspomóc powstańców (s. 7).

Zastanawiające jest jednak, że w tak dobrze skonstruowanej pracy naukowej, zarówno pod względem formalnym, jak i merytorycznym, można znaleźć w przypisach powoływanie się na źródła *stricte* popularnonaukowe, takie jak: miesięcznik „Mówią Wieki” lub kwartalnik „Więź”. Niestety, badaczka nie wprowadza horyzontu metodologicznego, który wyjaśniałby celowość posługiwania się źródłami powszechnie uznanymi za odbiegające od ścisłych prawideł naukowości. Wymienione mankamenty nie umniejszą w żaden sposób wartości książki Anny Marty Dworak.

Na uwagę zasługuje szata graficzna książki: prosta biała okładka opatrzona jedynie imieniem i nazwiskiem autorki oraz tytułem. W podobnym tonie została wydana ostatnio monografia Leszka Libery poświęcona życiu i twórczości Adama Mickiewicza¹¹.

¹⁰ Zob. S.J. Stille, *Podróż do Polski*, przeł. J. Hera, Warszawa 1985.

¹¹ Zob. L. Libera, *Mickiewicz*, Zielona Góra 2015.

W takiej stylistyce ukazywały się dawniej prace naukowe najwybitniejszych badaczy: Juliusza Kleintera¹², Marii Janion¹³ czy Stanisława Pigoń¹⁴. Wypada konstatować, że mamy obecnie powrót do dawnej formy książki naukowej.

Obrazy Rosjan w pamiętnikach z lat 1828-1835 ubogacają naszą wiedzę w takich obszarach badawczych, jak: narodziny i funkcjonowanie negatywnych stereotypów narodowościowych; interpretacja tekstu poprzez poetykę pisarstwa historycznego White'a; autobiografizm w utworach wczesnego romantyzmu; niefikcjonalna literatura okresu powstania listopadowego. Książka jest również kolejnym dowodem potwierdzającym tezę o olbrzymim wpływie na obecną rzeczywistość wieku XIX, a tym samym romantyzmu wraz z jego koncepcjami historiozoficznymi i społeczno-politycznymi¹⁵. Reasumując, można śmiało stwierdzić, że pomimo drobnych uchybień recenzowana praca stanowi istotną pozycję w piśmiennictwie polonistycznym.

Jakub Rawski

¹² Zob. J. Kleiner, *Juljusz Słowacki. Dzieje twórczości*, t. 1: *Twórczość młodzieńcza*, Lwów 1923.

¹³ Zob. M. Janion, *Lucjan Siemieński. Poeta romantyczny*, Warszawa 1955.

¹⁴ Zob. S. Pigoń, *Formowanie „Dziadów” części drugiej. Rekonstrukcja genetyczna*, Warszawa 1967.

¹⁵ Szerzej na ten temat zob. M. Janion, *Zmierzch paradygmatu*, [w:] *eadem*, *Czy będziesz wiedział co przeżyłeś*, Warszawa 1996, s. 5-23; *eadem*, *Rozstać się z Polską?*, [w:] *eadem*, *Niesamowita słowiańszczyzna...*, s. 301-327.